

Κεφάλαιο 2. Προσεγγίσεις για την κοινωνική διάσταση της ευρωπαϊκής πολιτικής διά βίου μάθησης

Εισαγωγή

Η ευρωπαϊκή εκπαιδευτική πολιτική για τη ΔΒΜ συνοδεύεται από την κοινωνική διάσταση καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού και διασφάλισης της κοινωνικής συνοχής. Στις επόμενες ενότητες θα επιχειρηθεί να αναδειχθεί ότι ο κυρίαρχος διάλογος για τη ΔΒΜ υιοθετεί ένα φονξιαλιστικό υπόδειγμα, θέτοντας ως βασική προϋπόθεση κοινωνικής ένταξης και ενσωμάτωσης, και κατ' επέκταση κοινωνικής συνοχής, την ένταξη στην αγορά εργασίας – μια ιδιαίτερα περιορισμένη οπτική, η οποία συνοδεύεται από τη ρητορική περί ισότητας των ευκαιριών και αξιοκρατίας (meritocracy). Τα υποκείμενα είναι υπεύθυνα για τις επιλογές τους στην αγορά εργασίας και επομένως υπεύθυνα για την ένταξή τους ή όχι στο κοινωνικό και οικονομικό γίνεσθαι. Καθώς η έμφαση στην ατομική ευθύνη συνοδεύεται από το αφήγημα της ισότητας των ευκαιριών, η εδραίωση της κοινωνικής δικαιοσύνης διακυβεύεται, μιας και η ισότητα των ευκαιριών προσφέρει στις νεοφιλελεύθερες κυβερνήσεις το άλλοθι για τα αποτελέσματα των πολιτικών. Μολονότι οι κοινωνικές ανισότητες, η φτώχεια και ο κοινωνικός αποκλεισμός πολλαπλασιάζονται, το αφήγημα παραμένει το ίδιο. Μάλιστα, ο διάλογος για την κοινωνική ένταξη και την κοινωνική συνοχή που επικρατούσε στην ευρωπαϊκή ατζέντα για τη ΔΒΜ δίνει τη θέση του στην έννοια της ευημερίας (well-being), μια έννοια περισσότερο «ατομική» από τις προαναφερθείσες. Στην παρούσα μελέτη επιδιώκεται να καταδειχθεί ότι η έμφαση στη διασφάλιση της κοινωνικής συνοχής και στην καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού αποσκοπεί στην εδραίωση του ατομισμού και στη συγκάλυψη των κοινωνικών ανισοτήτων που αποτελούν απόρροια της θέσης που καταλαμβάνουν στην κοινωνική ιεραρχία, καθώς και των ιδιαίτερων δημογραφικών και κοινωνικών τους χαρακτηριστικών.

2.2 Κοινωνικός αποκλεισμός και κοινωνική συνοχή

Ο κοινωνικός αποκλεισμός αποτελεί ένα φαινόμενο που συνδέεται με την ύπαρξη των κοινωνικών συστημάτων, ενώ μπορεί να απαντήσει σε ερωτήματα όπως «ποιος είμαι εγώ και ποιος είναι ο άλλος», «ποιος ανήκει και ποιος δεν ανήκει σε μια δεδομένη κοινωνία, ομάδα ή κοινότητα», «ποιος θεωρείται δικός μας και ποιος θεωρείται ξένος» και «ποια είναι τα όρια του εμείς από του άλλου» (Παπαδοπούλου, 2004, σελ. 367-370).

Η φτώχεια αποτελεί τη μήτρα της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού. Η φτώχεια αποτελεί ένα «δεινό» για το οποίο δεν υφίσταται κάποιος κοινά αποδεκτός επιστημονικός ορισμός και κάποια «θεραπεία» (Townsend, 2002, σελ. 4). Σε μια προσπάθεια ορισμού

της φτώχειας, ο Townsend (1979) κατέληξε στο συμπέρασμα ότι τα υποκείμενα, οι οικογένειες ή και ολόκληρες πληθυσμιακές ομάδες μπορεί να θεωρηθούν ότι βρίσκονται σε καθεστώς φτώχειας όταν δεν έχουν τους απαραίτητους πόρους για την απόκτηση βασικών υλικών αγαθών, δεν συμμετέχουν σε κοινωνικές και πολιτισμικές δραστηριότητες, δεν έχουν πρόσβαση σε συνθήκες ζωής και απολαύσεις ενός μέσου ατόμου ή οικογένειας. Το αποτέλεσμα είναι ο αποκλεισμός των υποκειμένων από τους συνηθισμένους τρόπους ζωής, έθιμα και δραστηριότητες (Townsend, ό.π., σελ.31).

Η έννοια της φτώχειας επικεντρώνεται στην οικονομική αποστέρηση και στην έλλειψη υλικών πόρων και εισοδήματος (Byrne, 2006, σελ. 2). Σύμφωνα με μια προσέγγιση, η φτώχεια θα έπρεπε να εκλαμβάνεται ως έλλειψη δυνατοτήτων που αποτρέπουν τα υποκείμενα να κάνουν τα πράγματα που επιθυμούν. Η προσέγγιση αυτή αναζητούσε την ανθρώπινη ανάπτυξη σε πέντε βασικές ελευθερίες και δικαιώματα, που ήταν η πολιτική ελευθερία, η οικονομική ασφάλεια, οι κοινωνικές ευκαιρίες, η διαφάνεια και η προστατευτική ασφάλεια. Έτσι, λοιπόν, παραμερίστηκε μια χρόνια θεωρητική παράδοση σύνδεσης της φτώχειας με την οικονομική αποστέρηση, αναδεικνύοντας ότι πρόκειται για ένα πολυδιάστατο φαινόμενο (Sen, 1997, όπως παρατίθεται στο Οικονόμου και Φερώνας, 2006, σελ. 14-15). Έτσι, ο κοινωνικός αποκλεισμός αντικατέστησε στις μέρες μας την έννοια της φτώχειας εξαιτίας των νέων μορφών κοινωνικής παθολογίας. Το φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού συνδέθηκε με την αύξηση των ποσοστών ανεργίας, τη φτώχεια και την αδυναμία άσκησης των κοινωνικών δικαιωμάτων (Παπαδοπούλου, 2012, σελ. 32-33).

Η μελέτη του κοινωνικού αποκλεισμού τοποθετείται σε ευρύτερα πλαίσια σε σχέση με τη φτώχεια, υπογραμμίζοντας τις επιδράσεις του παγκόσμιου συστήματος στην κοινωνική και οικονομική ζωή των υποκειμένων (Parent and Lewis, 2002, σελ. 102). Πρόκειται για μια δυναμική διαδικασία διότι ο κοινωνικός αποκλεισμός συντελείται σε έναν καθορισμένο χρόνο στην ιστορική συγκυρία και καθορίζει τη ζωή των υποκειμένων που θεωρούνται αποκλεισμένα ή όχι (Byrne, 2006, σελ. 2). Ακόμη, η ανάλυση του φαινομένου του κοινωνικού αποκλεισμού επιτρέπει την ανάλυση των συσσωρευτικών παραγόντων που οδηγούν στον κοινωνικό αποκλεισμό, αφού ο αποκλεισμός είναι αποτέλεσμα της συσσώρευσης κοινωνικών μειονεκτημάτων. Πιο συγκεκριμένα, ο κοινωνικός αποκλεισμός δεν σχετίζεται μόνο με την κοινωνική ανισότητα αλλά με τη συσσώρευση ανισοτήτων, οι οποίες καθιστούν τα υποκείμενα ανίκανα να συμμετέχουν με ενεργό τρόπο στην καθημερινότητα, στους κοινωνικούς θεσμούς και στην κοινωνική και οικονομική ζωή (Παπαδοπούλου, 2012, σελ. 33, 105). Ουσιαστικά, πρόκειται για έναν όρο που εμπεριέχει λεκτικό και νοηματικό αρνητικό πρόσημο και αφορά ζητήματα έκπτωσης, ρήξης, απουσίας, αφάνειας και περιθωρίου. Έτσι, λοιπόν, ο κοινωνικός αποκλεισμός συντελείται καθώς υλοποιείται μια αποσύνδεση του ατόμου από την κοινωνία. Σε αυτό το πλαίσιο, το υποκείμενο δεν μπορεί να δώσει νόημα στην πραγματικότητα και να δημιουργήσει τις απαραίτητες συνθήκες για τη σύνδεσή του με την κοινωνική ζωή. Πρόκειται, ουσιαστικά, για τη ρήξη του κοινωνικού δεσμού (Καυταντζόγλου, 2006, σελ. 11).

Σύμφωνα με την Παπαδοπούλου (2012), ο κοινωνικός αποκλεισμός ως ρήξη του κοινωνικού δεσμού έχει ορισμένα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Αποτελεί μια πολυδιάστατη και πολυεπίπεδη έννοια για την οποία δεν υπάρχει κάποιος μοναδικός παράγοντας για την αντιμετώπισή του. Επιπλέον, αποτελεί μια έννοια πολιτικής διαχείρισης. Ο όρος αποκλεισμός περιγράφει την υφιστάμενη κοινωνική πραγματικότητα και ενέχει πολιτική σημασία. Για τον λόγο αυτόν είναι προϊόν της ανάγκης για πολιτική διαχείριση των διαρθρωτικών αλλαγών που συντελούνται στο κοινωνικό και οικονομικό συγκείμενο. Ταυτόχρονα, αποτελεί μια έννοια ορίζοντα διότι χαρακτηρίζεται από σχετικότητα και διαφέρει σε κάθε ιστορική συγκυρία. Τέλος, αποτελεί μια διαδικασία, διότι δεν μπορεί να μετρηθεί, ενώ η ανάδυσή του σε μια ρευστή και μεταβαλλόμενη περίοδο καθιστά τις όποιες προσπάθειες ορισμού ανεπαρκείς (Παπαδοπούλου, *ό.π.*, σελ. 77-79).

Εξαιτίας της μη δυνατότητας απόδοσης ενός επαρκούς ορισμού, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός αποτελεί ένα ιδιαίτερα σύνθετο πολιτικό και κοινωνικό φαινόμενο που χαρακτηρίζει τη συνολική αδυναμία ορισμένων υποκειμένων να συμμετέχουν στις καθημερινές εκφάνσεις της κοινωνικής, οικονομικής, πολιτιστικής και πολιτικής ζωής (Παπαδοπούλου, 2004, σελ. 76-80).

Με γνώμονα το γεγονός ότι κύριο χαρακτηριστικό του κοινωνικού αποκλεισμού είναι ότι αποτελεί μια έννοια ορίζοντα, θα επιχειρηθεί η αποτύπωση του τρόπου με τον οποίο γίνεται αντιληπτός στην παρούσα ιστορική συγκυρία. Η μεγάλη αύξηση απόκλιρων εξαιτίας της αποσταθεροποίησης της απασχόλησης και της αύξησης της ανεργίας ανέδειξε την αντίληψη που επικρατεί έως σήμερα κατά την οποία η κοινωνία διαχωρίζεται στους ενσωματωμένους και στους αποκλεισμένους. Η ενσωμάτωση στην κοινωνία συνεπάγεται την ύπαρξη κοινωνικών εγγυήσεων προστασίας, οι οποίες απορρέουν από την ένταξη στην απασχόληση, ενώ ο αποκλεισμός συνδέεται με την έλλειψη κοινωνικής εξασφάλισης και την εξάρτηση από το κράτος πρόνοιας (Καραμεσίνη, 2004, σελ. 402).

Το αντίθετο του κοινωνικού αποκλεισμού είναι η κοινωνική ενσωμάτωση (Jordan, 1996, σελ. 80). Η κοινωνική ενσωμάτωση αποτυπώνει μια πολυδιάστατη σχετική διαδικασία που αποσκοπεί στην κοινωνική συμμετοχή, στην ενίσχυση των ικανοτήτων, στην εκπλήρωση των κοινωνικών ρόλων και στην ενίσχυση του κοινωνικού δεσμού. Ανάλογα με την ιδεολογική σκοπιά του καθενός, η κοινωνική ενσωμάτωση βασίζεται στους κοινωνικούς δεσμούς και στην αλληλεγγύη μεταξύ ισότιμων μελών, στα κοινωνικά δικαιώματα και στη διασφάλιση ενός ελάχιστου επιπέδου διαβίωσης (Silver, 2015, σελ. 4-11). Με τον τρόπο αυτόν καταδεικνύεται ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός δεν αφορά μονομερώς την οικονομική μειονεξία αλλά και την ανάδειξη των σχεσιακών διαστάσεων της με την κοινωνία, όπως την ανεπαρκή κοινωνική συμμετοχή (Καραμεσίνη, 2004, σελ. 403). Αυτές τις σχεσιακές διαστάσεις υποδηλώνει η έννοια της κοινωνικής ενσωμάτωσης. Η κοινωνική ενσωμάτωση συνεπάγεται την εσωτερίκευση κοινών αξιών και την ενσωμάτωση στους υπάρχοντες κοινωνικούς σχηματισμούς. Η έλλειψη αυτής της ενσωμάτωσης τείνει να ξεθωριάζει τις κοινές αξίες και να καθιστά τα υποκείμενα έκπτωτα στους κοινωνικούς σχηματισμούς (Ετζιόνι, 1999, σελ. 323).

Η έννοια της κοινωνικής ενσωμάτωσης συνδέεται άμεσα με την έννοια της ιδιότητας του πολίτη. Η ιδιότητα του πολίτη συνεπάγεται την ισότητα όλων των μελών της κοινωνίας. Για την πραγμάτωση της ισότητας, είναι απαραίτητη η ύπαρξη δικαιωμάτων. Υπάρχουν τρία είδη δικαιωμάτων: α) τα αστικά, β) τα πολιτικά και γ) τα κοινωνικά. Τα κοινωνικά δικαιώματα είναι εκείνα που αναπτύχθηκαν κατά τον 20ό αιώνα και συνδέονται με το κράτος πρόνοιας, για παράδειγμα, η εκπαίδευση, η υγεία κ.λπ. Όταν τα υποκείμενα απεμπολούν κάποιο από αυτά τα δικαιώματα, παύουν να είναι ισότιμα και πλήρη μέλη μιας κοινωνίας (Marshall, 1997, σελ. 110-121). Η ιδιότητα του πολίτη αφορά την κοινωνική συμμετοχή και τη διασφάλιση των δικαιωμάτων των υποκειμένων. Ο κοινωνικός αποκλεισμός αφορά τις διαδικασίες που εμποδίζουν τη συμμετοχή των υποκειμένων σε κοινωνικές δραστηριότητες και στη χρήση δημόσιων και ιδιωτικών υπηρεσιών. Πρόκειται για μια διαδικασία διαίωσις ανισοτήτων δικαιωμάτων κοινωνικής συμμετοχής, αλλά και έλλειψης δυνατοτήτων κοινωνικής ενσωμάτωσης (Βενιέρης, 2009, σελ. 109-110).

Σε μια δημοκρατική κοινωνία, η ενσωμάτωση όλων των μελών της και η παροχή ισότητας αποτελεί αυτοσκοπό. Πρόκειται για ένα ζήτημα που αφορά όλους τους απόκληρους μιας κοινωνίας και επιδιώκει τη συμμετοχή τους στον κοινωνικό βίο. Η κοινωνική ενσωμάτωση υποδηλώνει την ένταξη ενός ατόμου σε κάτι που γνωρίζει ότι ήδη υπάρχει (στο οποίο ήταν μέρος προτού βιώσει τον κοινωνικό αποκλεισμό) και από το οποίο, εξαιτίας της έλλειψης των δικαιωμάτων του, απέχει. Η σύγχρονη κοινωνία είναι δημοκρατική και ταυτόχρονα παραγωγική, ενώ οργανώνεται στη βάση της παραγωγής πλούτου. Για την πολιτική τάξη είναι απαραίτητη η πολιτειακή συμμετοχή, ενώ για την οικονομική τάξη προτεραιότητα αποτελούν η παραγωγή και η κατανάλωση. Έτσι, λοιπόν, υπάρχει μια dualικότητα μεταξύ του ατόμου ως πολίτη και ως παραγωγού. Η κοινωνική ενσωμάτωση και κατ' επέκταση ο κοινωνικός αποκλεισμός συνίστανται στην πολιτειακή συμμετοχή και στην παραγωγή πλούτου (Schnapper, 2008, σελ. 194). Τα πολιτειακά δικαιώματα και τα δικαιώματα στην παραγωγή πλούτου αποτελούν τις απαιτούμενες δυνατότητες κοινωνικής ενσωμάτωσης. Σε μια οικονομία της αγοράς, η κοινωνική συνοχή συνίσταται στη μεγιστοποίηση της ανταγωνιστικότητας και της συμμετοχής στις διαδικασίες της αγοράς εργασίας (Βενιέρης, 2009, σελ. 111). Η αγορά εργασίας εκλαμβάνεται ως ο κατεξοχήν μηχανισμός καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού διότι προσφέρει στα υποκείμενα τους πόρους που απαιτούνται για να συμμετάσχουν στην κοινωνική ζωή (Evans and Niemeyer, 2005, σελ. 4).

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι υπάρχει διαφοροποίηση μεταξύ των εννοιών της κοινωνικής ενσωμάτωσης και της κοινωνικής ένταξης (social integration). Η κοινωνική ένταξη συνεπάγεται την ομαλή προσαρμογή στην κοινωνία. Ένα άτομο θα πρέπει να «αποδείξει» ότι μπορεί να προσφέρει «χρήσιμες υπηρεσίες» για να ενταχθεί στην κοινωνία (Blau, 1960, σελ. 545). Η κοινωνική ένταξη συντελείται μέσω της κοινωνικοποίησης του ατόμου και θεσμοί όπως η οικογένεια, η εκπαίδευση και η απασχόληση είναι υπεύθυνοι για την κοινωνικοποίηση και αποκοινωνικοποίηση του ατόμου. Ο όρος αυτός κάνει την

εμφάνισή του όταν εντοπίζονται εμπόδια ομαλής κοινωνικοποίησης (Παπαδοπούλου, 2012, σελ. 122-123).

Η διαφορά της κοινωνικής ενσωμάτωσης από την κοινωνική ένταξη έγκειται στη σύνδεση της πρώτης με την ιδιότητα του πολίτη. Πιο συγκεκριμένα, η κοινωνική ενσωμάτωση αφορά τη γενικότερη ένταξη των υποκειμένων στην κοινωνία και την κοινωνική, οικονομική και πολιτική τους συμμετοχή. Αντίθετα, η κοινωνική ένταξη συνίσταται σε διαδικασίες κοινωνικοποίησης και αποκοινωνικοποίησης. Ενώ η κοινωνικοποίηση εστιάζει στο άτομο, η κοινωνική ενσωμάτωση ενέχει το συλλογικό στοιχείο. Η κοινωνική ενσωμάτωση υποδηλώνει την ένταξη ενός ατόμου σε κάτι που γνωρίζει ότι ήδη υπάρχει και από το οποίο, εξαιτίας της έλλειψης των δικαιωμάτων του, απέχει. Παράλληλα, περισσότερο από την κοινωνική ένταξη, η κοινωνική ενσωμάτωση παραπέμπει στην ανάγκη επίτευξης της κοινωνικής συνοχής (Schnapper, 2008, σελ. 194).

Με την έννοια της κοινωνικής συνοχής νοείται η οικοδόμηση συναίνεσης αναφορικά με συγκεκριμένους τρόπους ζωής και συμπεριφοράς, κανόνων και θεσμών (Green and Janmaat, 2011, σελ. 18). Η έννοια της κοινωνικής συνοχής είναι εντέλει επηρεασμένη από τη φονξιοαλιστική παράδοση, διότι το βαθύτερο νόημά της κρύβεται πίσω από την αναζήτηση συναίνεσης. Η συναίνεση αυτή αφορά τις κυρίαρχες κοινωνικές αξίες, νόρμες και ιδέες που θεωρούνται απαραίτητες για την αναπαραγωγή της κοινωνικής τάξης πραγμάτων (Jansen, Chioncel and Dekkers, 2006, σελ. 190). Η χρήση της έννοιας της κοινωνικής συνοχής στη σημερινή πολιτική ατζέντα δεν είναι πολιτικά ουδέτερη. Η συναίνεση αφορά την οικονομική ανταγωνιστικότητα και την επένδυση σε ανθρώπινους πόρους (Pichierrri, 2013, σελ. 87). Η κοινωνική συνοχή έχει οικονομική αξία (Levitas, 2004, σελ. 214).

Στο έργο του Durkheim είναι εμφανής η σημασία του καταμερισμού της εργασίας στην οικοδόμηση συναίνεσης και κατ' επέκταση κοινωνικής συνοχής. Μια κοινωνία με υψηλά επίπεδα καταμερισμού της εργασίας μπορεί να παράγει υψηλά επίπεδα αλληλεγγύης και συνοχής (Τριτζιλια, 2004, σελ. 132-136). Η συνοχή, κατά την ντυρκεμιανή παράδοση, μπορεί να διαταραχθεί σε περιόδους κοινωνικής αλλαγής, οι οποίες συντελούν στην εξασθένηση των παραδοσιακών αξιών και στη χαλάρωση των κανόνων συμπεριφοράς που απαρτίζουν το οικοδόμημα της συναίνεσης. Σε αυτό το πλαίσιο, οι συλλογικές παραστάσεις εξασθενούν, προκαλούνται ιδεολογικός κατακερματισμός και ανασφάλεια. Αυτές οι καταστάσεις κοινωνικής αλλαγής προέρχονται από τη ρευστότητα των σύγχρονων κοινωνιών (Μουσσούρου, 1994, σελ. 26-32). Η παραπάνω φονξιοαλιστική προσέγγιση κυριαρχεί στην πολιτική ατζέντα για τον κοινωνικό αποκλεισμό. Έτσι, λοιπόν, οι κοινωνικές ανισότητες γίνονται αντιληπτές ως μια μη φυσιολογική διάσπαση της κοινωνικής συνοχής εξαιτίας των ραγδαίων κοινωνικών αλλαγών. Συνεπώς, ο καταμερισμός της εργασίας θεωρείται απαραίτητος για τη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής (Levitas, 2004, σελ. 204).

Παρ' όλα αυτά, η προσέγγιση της κοινωνικής συνοχής που κυριαρχεί στην πολιτική ατζέντα αδυνατεί να κατανοήσει το περιεχόμενο της ντυρκεμιανής παράδοσης.

Παρά την αισιοδοξία που εξέφρασε ο Durkheim για τον ρόλο του καταμερισμού της εργασίας στην κοινωνική συνοχή, διατύπωσε μια σειρά ενστάσεων. Πιο συγκεκριμένα, υποστήριξε ότι τα ατομικά συμφέροντα και η επιδίωξή τους θρυμματίζουν την αλληλεγγύη και τη συνοχή. Επιπλέον, ο καταμερισμός της εργασίας προϋποθέτει ένα στιβαρό θεσμικό πλαίσιο για την αποφυγή των συγκρούσεων εξαιτίας της περιορισμένης προστασίας του εργατικού δυναμικού. Η ντυρκεμιανή προσέγγιση, μολονότι κατανοεί τον ουσιώδη ρόλο της αγοράς στον καταμερισμό της εργασίας, υποστηρίζει ότι το κοινωνικό πλαίσιο είναι εξίσου σημαντικό. Παράλληλα, η βέλτιστη απόδοση και οι ατομικές ικανότητες αποτελούν τις σημαντικότερες διαστάσεις της κοινωνικής αξίας των υποκειμένων. Ο καταμερισμός εργασίας, βασισμένος στις ατομικές ικανότητες, προωθεί την κοινωνική συνοχή. Ωστόσο, προϋπόθεση αποτελεί η ύπαρξη μιας δίκαιης κοινωνίας (Τριτζίλια, 2004, σελ. 134-145).

Αντίθετα, η σημερινή οικονομία της αγοράς ενισχύει την ατομικότητα και την επιδίωξη των ατομικών συμφερόντων. Το θεσμικό πλαίσιο της εργασίας απορρυθμίζεται (ευελιξία με ασφάλεια), το κοινωνικό πλαίσιο αποσιωπείται στον καταμερισμό της εργασίας και οι κοινωνικές ανισότητες ενισχύονται. Έτσι, λοιπόν, η πολιτική ατζέντα για τον κοινωνικό αποκλεισμό έχει ασπαστεί ένα μέρος της ντυρκεμιανής προσέγγισης, αλλά όχι το συνολικό της περιεχόμενο, αποδίδοντας έμφαση στον καταμερισμό της εργασίας και αποσιωπώντας την απαιτούμενη προστασία των εργαζομένων και τη διασφάλιση της κοινωνικής δικαιοσύνης.

2.3 Κοινωνικός αποκλεισμός και ανεργία

Στην πολιτική ατζέντα του νεοφιλελευθερισμού, ο κοινωνικός αποκλεισμός συνδέεται με την απορρύθμιση της αγοράς εργασίας και την αύξηση της ανεργίας. Απαραίτητη κρίνεται, έτσι, η διερεύνηση της σχέσης μεταξύ του κοινωνικού αποκλεισμού και της ανεργίας.

Η κοινωνία γίνεται αντιληπτή ως ένα σύνολο υποκειμένων ικανών να καθοδηγήσουν τις επιθυμίες και τα ενδιαφέροντά τους στην οικονομία της αγοράς. Η συμμετοχή στις οικονομικές δραστηριότητες γίνεται αντιληπτή ως μηχανισμός προώθησης της κοινωνικής συνοχής (Heidegger, 2005, σελ. 177). Σε αυτό το πλαίσιο ο κοινωνικός αποκλεισμός παράγεται και αναπαράγεται από τα ίδια τα υποκείμενα. Ο κοινωνικός αποκλεισμός λαμβάνει χώρα όταν τα υποκείμενα αποκλίνουν από την κοινωνική σύμβαση συμμετοχής στην παραγωγική διαδικασία και την απολαβή των πλεονεκτημάτων που απορρέουν από τη συμμετοχή σε αυτή (Evans and Niemeyer, 2005, σελ. 4).

Η ανεργία συντελεί στη ρήξη του κοινωνικού δεσμού. Ο Watson (2012, σελ. 279) υποστηρίζει ότι η απασχόληση δίνει νόημα στην καθημερινότητα των υποκειμένων, διευρύνει τις κοινωνικές τους σχέσεις, προσφέρει το αίσθημα του σκοπού και της επίτευξής του, προσφέρει κοινωνικό στάτους και αποσαφηνίζει την κοινωνική τους ταυτότητα. Συνεπώς, τυχόν αποκλεισμός από τον εργασιακό χώρο μπορεί να επιδράσει αρνητικά,

αποσυνθέτοντας τους κοινωνικούς δεσμούς και τα κοινωνικά δίκτυα του ατόμου, οδηγώντας έτσι στον κοινωνικό αποκλεισμό (Καρακιουλάφη, 2006, σελ. 274-275). Ο κοινωνικός δεσμός μπορεί να αποδυναμωθεί, να χαλαρώσει και να διαρρηχθεί σε ένα αβέβαιο, επισφαλές ή και ανύπαρκτο καθεστώς απασχόλησης, ιδιαίτερα σε ένα σύστημα στο οποίο τα βασικά κοινωνικά δικαιώματα είναι άμεσα συνδεδεμένα με την κατάσταση απασχόλησης (Παπαδοπούλου, 2012, σελ. 151).

Παρ' όλα αυτά, η εμπειρία της ανεργίας διαφοροποιείται ανάλογα με τη χρονική διάρκεια και τη συχνότητά της, τα χαρακτηριστικά του νοικοκυριού στο οποίο ανήκει το άνεργο άτομο και τη θέση που καταλαμβάνει σε αυτό, το σύστημα κοινωνικής προστασίας, τις μορφές οικογενειακής αλληλεγγύης, την κοινωνική στάση που επικρατεί αναφορικά με την ανεργία και τον βαθμό υπεράσπισης των κοινωνικών δικαιωμάτων από το κράτος πρόνοιας. Σε αυτό το πλαίσιο, δεν βρίσκονται όλοι οι άνεργοι σε καθεστώς κοινωνικού αποκλεισμού (Καραμεσίνη, 2004, σελ. 399).

Ο συσχετισμός κοινωνικού αποκλεισμού και ανεργίας γίνεται αντιληπτός από την ανάδειξη των αρνητικών συνεπειών που επιφέρει στην καθημερινότητα των υποκειμένων. Οι συνέπειες αυτές διακρίνονται σε οικονομικές-υλικές, κοινωνικές και ψυχολογικές. Οι οικονομικές-υλικές σχετίζονται κυρίως με την απώλεια εισοδήματος. Ο βαθμός της οικονομικής αποστέρησης βρίσκεται σε συνάρτηση με τη διάρκεια της ανεργίας, τη συχνότητα με την οποία εμφανίζεται, τους διαθέσιμους οικονομικούς πόρους και τον βαθμό κοινωνικής προστασίας. Σε ό,τι έχει να κάνει με τις κοινωνικές συνέπειες της ανεργίας, αυτές αφορούν την αδυναμία άσκησης των κοινωνικών δικαιωμάτων και την απορρόφηση κοινωνικών και δημόσιων αγαθών. Όσον αφορά την απορρόφηση των κοινωνικών και δημόσιων αγαθών, ο περιορισμός αναφέρεται στην αδυναμία χρήσης αγαθών όπως η εκπαίδευση ή η υγεία, γεγονός που μπορεί με τη σειρά του να οδηγήσει στη φτώχεια και στην περιθωριοποίηση. Αυτό το φαινόμενο είναι δύσκολο να αντιμετωπιστεί, καθώς τα αποκλεισμένα υποκείμενα απέχουν από τις διαδικασίες λήψης πολιτικών αποφάσεων και δεν εισακούονται. Επιπλέον, ο αποκλεισμός από την απασχόληση απομακρύνει τους ανέργους από τα δίκτυα και τις κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσονται στον εργασιακό χώρο. Το γεγονός αυτό επιδρά αρνητικά στους κοινωνικούς δεσμούς που αναπτύσσονται πέρα από τον χώρο εργασίας, όπως στην οικογένεια. Η ανεργία, πέρα από την οικονομική αποστέρηση, μπορεί να προκαλέσει αρνητικές ψυχολογικές συνέπειες. Η οικονομική αποστέρηση και οι ψυχολογικές συνέπειες συνδέονται σε αρκετές περιπτώσεις με τη ρήξη κοινωνικών δεσμών. Αναφορικά με τις ψυχολογικές συνέπειες της ανεργίας, λόγος πρέπει να γίνει επίσης για το άγχος, την ένταση και την πίεση που βιώνουν οι άνεργοι, την έλλειψη αυτοπεποίθησης, το αίσθημα παραίτησης όσο μεγαλύτερο είναι το διάστημα ανεργίας και τον πιθανό στιγματισμό τους. Αυτές οι αρνητικές επιπτώσεις της ανεργίας μπορούν να οδηγήσουν σε ρήξη του κοινωνικού δεσμού και να οδηγήσουν στον κοινωνικό αποκλεισμό. Ταυτόχρονα, να σημειωθεί ότι παρόμοιες αρνητικές συνέπειες επιφέρει και η εργασιακή επισφάλεια για τους εργαζόμενους φτωχούς, διότι η οικονομική αποστέρηση και η γενικότερη ανασφάλεια που βιώνουν μπορούν να οδηγήσουν στον κοινωνικό αποκλεισμό (Καρακιουλάφη, 2006, σελ. 273-276).

2.4 Κοινωνικός αποκλεισμός και κοινωνική ανισότητα

Η επικρατούσα προσέγγιση του κοινωνικού αποκλεισμού υποκρύπτει τη σημασία των κοινωνικών ανισοτήτων, θέτοντας στο επίκεντρο την ελεύθερη επιλογή και κατ' επέκταση την ευθύνη των υποκειμένων για τη συμμετοχή τους στην κοινωνική και οικονομική ζωή. Όπως τονίστηκε, επικρατεί μια λανθάνουσα λειτουργιστική προσέγγιση, η οποία αποφεύγει την αναφορά στις κοινωνικές ανισότητες που καθορίζουν τις επιλογές των υποκειμένων.

Η επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού συντέλεσε στην αποσιώπηση των παραδοσιακών μορφών περιθωριοποίησης, με απώτερο σκοπό την ενίσχυση του ανταγωνισμού των υποκειμένων, στο πλαίσιο της ελεύθερης αγοράς. Η αποτυχία και η επιτυχία δεν γίνονται πλέον αντιληπτές ως συνέπειες της κοινωνικής δομής αλλά ως αποτέλεσμα των προσπαθειών και των ικανοτήτων των υποκειμένων. Χαρακτηριστικά, η κοινωνική τάξη και η κοινωνική προέλευση των υποκειμένων δεν θεωρούνται πλέον ως οργανωτική αρχή της κοινωνικής δράσης. Το επιχείρημα που επικρατεί είναι ότι οι ταυτότητες των υποκειμένων υιοθετούνται από τις επιλογές τους και δεν καθορίζονται από τη θέση που καταλαμβάνουν στην κοινωνική ιεραρχία (Hickey, 2000, σελ. 163-164).

Στις σύγχρονες κοινωνίες, προωθείται η εξατομίκευση της κοινωνικής ανισότητας. Η αγορά εργασίας αποτελεί τη βασική συνιστώσα εξατομίκευσης, ιδίως υπό το πρίσμα της εκπαίδευσης, της κινητικότητας και του ανταγωνισμού. Τα υποκείμενα στοχεύουν στην απόκτηση όλο και πιο «πολύτιμων» εκπαιδευτικών προσόντων για την επίτευξη της κινητικότητάς τους. Στο πλαίσιο αυτό, η επιτυχία και η αποτυχία εξατομικεύονται. Έτσι, λοιπόν, οι κοινωνικές ανισότητες μελετώνται στη βάση του ατομικού και όχι του συλλογικού. Παράλληλα, η ίδια η κοινωνική ταυτότητα των υποκειμένων στηρίζεται όλο και περισσότερο σε εξατομικευμένες επιλογές, διότι χαλαρώνουν οι δεσμοί με παραδοσιακά δίκτυα υποστήριξης, όπως είναι η οικογένεια. Η ταυτότητα των υποκειμένων αναπτύσσεται μέσω ενός συνόλου κοινωνικών σχέσεων που προϋποθέτουν τη δέσμευση ότι η ταυτότητα είναι επιλογή του ίδιου του ατόμου. Η εξατομίκευση της ανισότητας αποσιωπά τους ταξικούς διαχωρισμούς και τα διακριτά χαρακτηριστικά των υποκειμένων που τους επιτρέπουν να εντάσσονται σε κοινωνικές ομάδες. Η εξατομίκευση της ανισότητας είναι αποτέλεσμα της εξατομίκευσης της ευθύνης σε όλες τις σφαίρες της κοινωνικής και οικονομικής ζωής. Η εξατομίκευση της ευθύνης είναι προϊόν της οικονομικής παγκοσμιοποίησης και του νεοφιλελευθερισμού. Με την εξατομίκευση της ευθύνης τα υποκείμενα χάνουν τα παραδοσιακά δίκτυα υποστήριξης και αναγκάζονται να στηριχθούν στον εαυτό τους και στην ατομική τους μοίρα διαμέσου της αγοράς εργασίας. Τα υποκείμενα καλούνται να αναπτύξουν ατομικά σχέδια για την κοινωνική και οικονομική τους επιβίωση (Beck, 2015, σελ. 166-167).

Σε αυτό το πλαίσιο, οι ταξικές και κοινωνικές διαφορές δίνουν τη θέση τους στις ανισότητες των ευκαιριών. Η ισότητα των ευκαιριών αποτελεί τη βάση της κοινωνικής δικαιοσύνης (Giddens, 2008, σελ. 81-88). Η έννοια της ισότητας των ευκαιριών

υπονοεί ότι όλα τα υποκείμενα έχουν τη δυνατότητα να επιτύχουν τους στόχους τους με βάση τις ικανότητές τους, δίχως να εμποδίζονται από αυθαίρετους κοινωνικούς και βιολογικούς παράγοντες. Με άλλα λόγια, οι «ευκαιρίες ζωής» τους στηρίζονται εξ ολοκλήρου στις ικανότητές τους και αποτελούν ατομική τους ευθύνη (Joseph, 1980, σελ. 394). Ουσιαστικά, η ισότητα των ευκαιριών χαρακτηρίζεται από μια βασική αρχή, εκείνη του δίκαιου ανταγωνισμού. Η αρχή αυτή στηρίζεται στο γεγονός πως, σε μια δεδομένη στιγμή για τη λήψη μιας απόφασης ή για κάποια επιλογή, το υποκείμενο θα πρέπει να κρίνεται με βάση την ατομική του προσπάθεια (Fishkin, 2014, σελ. 25). Ωστόσο, η προσέγγιση περί ισότητας των ευκαιριών τίθεται υπό αμφισβήτηση, διότι ο ατομισμός και ο ανταγωνισμός που συνεπάγεται αναπαράγουν τις ανισότητες των κοινωνικά ασθενέστερων, καθώς το περιβάλλον των κοινωνικά ισχυρών μπορεί να τους εφοδιάζει με τα απαραίτητα εργαλεία και τους πόρους για την πρόβλεψη των αποτελεσμάτων των δράσεών τους. Έτσι, λοιπόν, τείνουν να αντεπεξέρχονται αποτελεσματικότερα στο πλαίσιο του ανταγωνισμού της οικονομίας της αγοράς (Schnapper, 2008, σελ. 263-264). Ωστόσο, η έμφαση στην αυτονομία της επιλογής και της ατομικής ευθύνης δεν μπορεί να συνδεθεί με την επίτευξη της κοινωνικής δικαιοσύνης, διότι τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των υποκειμένων που καθορίζουν τις δράσεις τους αποσιωπώνται (Crompton and Brown, 1994, σελ. 6).

Όπως τονίστηκε, ο κοινωνικός αποκλεισμός αποτελεί μια έννοια πολιτικής διαχείρισης. Με άλλα λόγια, περιγράφει μια δεδομένη κοινωνική πραγματικότητα. Εντούτοις, η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού έχει πολιτική σημασία, καθώς αποτελεί μια έννοια που καλύπτει την ανάγκη πολιτικής διαχείρισης της υφιστάμενης κοινωνικής και οικονομικής πραγματικότητας (Παπαδοπούλου, 2012, σελ. 77). Εφόσον αποτελεί μια έννοια πολιτικής διαχείρισης, αντικατοπτρίζει την επικρατούσα ορθολογικότητα του νεοφιλελευθερισμού. Η αναφορά στον κοινωνικό αποκλεισμό προσφέρει στους υποστηρικτές του νεοφιλελευθερισμού ένα σημαντικό πλεονέκτημα. Αγνοεί τις ταξικές και κοινωνικές αντιθέσεις και στην ουσία τις αποβάλλει από τον δημόσιο διάλογο. Καθώς συσκοτίζονται οι ταξικές και κοινωνικές αντιθέσεις, νομιμοποιούνται οι πρακτικές εκμετάλλευσης και τα δομικά αίτια της κοινωνικοποίησης και της αποκοινωνικοποίησης των υποκειμένων. Ταυτόχρονα, η ολοένα και μεγαλύτερη έμφαση που αποδίδεται στην ένταξη στην απασχόληση οδηγεί σε αδιέξοδα. Εκείνα τα υποκείμενα που δεν συμμετέχουν στις παραγωγικές και εργασιακές σχέσεις γίνονται αντιληπτά ως «άχρηστα» και «υπεράριθμα». Ο διαχωρισμός μεταξύ απασχολήσιμων και μη υποκειμένων κατανέμει τα υποκείμενα εντός και εκτός της κοινωνίας (Καυταντζόγλου, 2006, σελ. 167-171).

Ταυτόχρονα, η υιοθέτηση της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού και η έμφαση που αποδίδεται στην κοινωνική ενσωμάτωση διαμέσου της ένταξης στην αγορά εργασίας εξυπηρετούν δύο διακριτούς στόχους: α) την προαγωγή της οικονομικής ανταγωνιστικότητας μέσω της συμμετοχής του συνόλου του εργατικού δυναμικού στις διαδικασίες της αγοράς εργασίας και β) τον περιορισμό των κρατικών δαπανών μέσω της προαγωγής της ένταξης στην αγορά εργασίας (Βενιέρης, 2009, σελ. 11).

Μάλιστα, αυτή η έμφαση στην ατομική ευθύνη γίνεται εντονότερη με την έμφαση που αποδίδεται στην έννοια της ατομικής ευημερίας (well-being). Ειδικότερα, η ΕΕ υιοθέτησε ένα σχέδιο με την ονομασία «Οικονομική της Ευημερίας» (Economy of Well-Being). Για την ευημερία των πολιτών κυρίαρχο ρόλο διαδραματίζουν η ανθεκτικότητά τους και η συμμετοχή στις διαδικασίες της αγοράς εργασίας, ενώ καλούνται στη βάση των ευκαιριών να εκπληρώσουν το δυναμικό τους (European Council, 2019, σελ. 1-3).

Για να γίνει κατανοητή αυτή η εννοιολογική μετάβαση στον κυρίαρχο διάλογο για τη ΔΒΜ και την κοινωνική της διάσταση, είναι απαραίτητο να γίνει κατανοητό το περιεχόμενο της ίδιας της έννοιας της ευημερίας. Αν και αποτελεί μια πολυεπίπεδη έννοια για την οποία δεν έχει αναπτυχθεί ένας κοινά αποδεκτός ορισμός, στην προκειμένη περίπτωση η ευημερία μπορεί να γίνει αντιληπτή ως η μεταλλαγή από κάτι παθολογικό, κάτι αποθαρρυντικό, σε ένα νέο καθεστώς ενδυνάμωσης και χειραφέτησης (Thompson and Livingston, 2016, σελ. 98-99). Η ευημερία λογίζεται ως κάτι θετικό. Αφορά τον τρόπο με τον οποίο δρουν και αλληλεπιδρούν τα υποκείμενα, τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται τη ζωή τους, τα συναισθήματά τους και την ανθεκτικότητά τους σε νέες προκλήσεις και δεδομένα. Συνεπώς, η ευημερία υποδηλώνει μια συνολική αξιολόγηση όλων των πτυχών της προσωπικής ζωής των υποκειμένων (Pathak, 2020, σελ. 11). Εντούτοις, η υιοθέτηση της έννοιας της ευημερίας υποδηλώνει ακόμη περισσότερο την επιδίωξη της μετάβασης από το συλλογικό και την εδραίωση του ατομισμού. Η έννοια της κοινωνικής συνοχής συνεπάγεται την αίσθηση του ανήκειν και του προσανατολισμού προς έναν κοινό σκοπό. Αντίθετα, όπως διατείνεται το Eurofound (2018, σελ. 1), η υποκειμενική ευημερία αναγνωρίζεται ως ένα κοινωνικό περιουσιακό στοιχείο και αποτελεί σημείο αναφοράς για την αξιολόγηση της ανθρώπινης προόδου.

2.5 Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας, στο κεφάλαιο αυτό επιχειρήθηκε η μελέτη της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού και η σύνδεσή της με τις έννοιες της κοινωνικής ενσωμάτωσης και της κοινωνικής συνοχής. Καταδείχθηκε ότι πρόκειται για μια έννοια που φέρει βαρύ ιδεολογικό φορτίο. Πιο συγκεκριμένα, αποτελεί μια έννοια που αναδύθηκε παράλληλα με τον νεοφιλελευθερισμό και εξυπηρετεί τη συγκάλυψη των συνεπειών των νεοφιλελεύθερων επιλογών στην οικονομική και κοινωνική ζωή των υποκειμένων, συσκοτίζει την εκμεταλλευτική φύση του νεοφιλελευθερισμού, προάγει την οικονομική ανταγωνιστικότητα διαμέσου της ένταξης του εργατικού δυναμικού στην αγορά εργασίας, ενώ με τον τρόπο αυτόν εξυπηρετεί και τον περιορισμό των δαπανών κοινωνικής προστασίας.

Το ενδιαφέρον για τον κοινωνικό αποκλεισμό καλλιεργήθηκε συστηματικά από τη δεκαετία του 1960. Αποτέλεσε ένα ερμηνευτικό εργαλείο για την κατανόηση της κοινωνικής παθολογίας πέρα από στεγανά της οικονομικής αποστέρησης. Ειδικότερα, ο κοινωνικός αποκλεισμός αναφέρεται στη ρήξη του κοινωνικού δεσμού που εμποδίζει

την ενεργητική συμμετοχή των υποκειμένων στο κοινωνικό γίγνεσθαι. Η σύνδεση της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού με την ανεργία είναι μια σαφής πολιτική επιλογή. Ο κοινωνικός αποκλεισμός αποτελεί μια έννοια προϊόν πολιτικής διαχείρισης, καταδεικνύοντας τη σύνδεσή του με την επικρατούσα ορθολογικότητα του νεοφιλελευθερισμού.

Σε αυτό το πλαίσιο, η καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού συνδέεται με την ένταξη στην αγορά εργασίας. Η έμφαση στην ένταξη στην αγορά εργασίας του συνόλου του εργατικού δυναμικού έχει ως συνέπεια την ανάδυση του ενδιαφέροντος για την έννοια της κοινωνικής ενσωμάτωσης, η οποία υποδηλώνει ότι οι άνεργοι υπήρξαν μέλη της κοινωνίας και εξαιτίας της ανεργίας τους αποκλείστηκαν από το κοινωνικοοικονομικό γίγνεσθαι. Η κοινωνική ενσωμάτωση παραπέμπει έτσι στην προσπάθεια για την επαναδραστηριοποίηση των υποκειμένων στην κοινωνική και οικονομική ζωή. Για αυτόν τον λόγο, η έννοια της κοινωνικής ενσωμάτωσης επικρατεί της έννοιας της κοινωνικής ένταξης, που συνεπάγεται διαδικασίες κοινωνικοποίησης.

Η κοινωνική συνοχή συνδέεται με τον καταμερισμό της εργασίας, ακολουθώντας τα πρότυπα του φονξιοαλισμού. Παρ' όλα αυτά, η σύνδεση αυτή είναι στρεβλή, διότι, για να καταφέρει ο καταμερισμός της εργασίας να επιφέρει τη συναίνεση, απαιτούνται η προστασία των εργαζομένων και η κοινωνική δικαιοσύνη. Αντίθετα, για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού προωθούνται πολιτικές που ενισχύουν τις ανισότητες διαμέσου της έμφασης στην τυπική ισότητα των ευκαιριών και στην αυτονομία της επιλογής και της ατομικής ευθύνης για τα αποτελέσματα των επιλογών των υποκειμένων.

Η υιοθέτηση του όρου κοινωνικός αποκλεισμός συσκοτίζει τις ανισότητες που απορρέουν από τα κοινωνικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά των υποκειμένων. Έμφαση αποδίδεται στις ατομικές επιλογές και, επομένως, στην εξατομίκευση της κοινωνικής ανισότητας. Το γεγονός αυτό αποτελεί ένα συστηματικό σχέδιο του νεοφιλελευθερισμού για την προαγωγή της οικονομικής ανταγωνιστικότητας, το οποίο, όμως, έχει οδυνηρές συνέπειες στην επίτευξη της κοινωνικής δικαιοσύνης.

Επομένως, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η επιδίωξη της οικονομικής αποτελεσματικότητας και η επιδίωξη της κοινωνικής δικαιοσύνης αποτελούν δύο αντιφατικούς (μη συμπληρωματικούς) στόχους. Οι πολιτικές για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού θέτουν υπό αμφισβήτηση την κοινωνική συνοχή διότι νομιμοποιούν τον αποκλεισμό των υποκειμένων που δεν μπορούν να ακολουθήσουν τις επιταγές της ορθολογικότητας του νεοφιλελευθερισμού. Παράλληλα, συσκοτίζονται οι κοινωνικές ανισότητες, οι οποίες δρουν καταλυτικά στις επιλογές και στις δράσεις των υποκειμένων. Εντούτοις, το ενδιαφέρον για τον κοινωνικό αποκλεισμό συνίσταται στην προώθηση της οικονομικής ανταγωνιστικότητας, αποτελώντας μια νεοφιλελεύθερη πολιτική επιλογή που μόνο ρητορικά καταπιάνεται με τη διασφάλιση της κοινωνικής συνοχής.

